

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΟΥΡΑ

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μα προϊστορική οχύρωση

Στη μνήμη του πατέρα μου

Εισαγωγή

Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων¹ βρίσκεται στα δυτικά όρια του νομού Αχαΐας, κοντά στο ακρωτήριο Άραξος και καταλαμβάνει την κορυφή του νοτιότερου από τα βραχώδη υψώματα με την ονομασία Μαύρα Βουνά. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν έρθει στο φως αποδεικνύουν τη χρήση της θέσης ήδη από τη Νεολιθική περίοδο και καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού (Μαστροκώστας 1965, 1966a). Την κορυφή του υψώματος περιβάλλει οχύρωση της Μυκηναϊκής εποχής,² η οποία προστάτευε τις τρεις πλευρές του λόφου, πλην της απόκρημνης και άρα φυσικά οχυρωμένης ΝΔ πλευράς (εικ. 1).³

Η προϊστορική οχύρωση εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων (Μαστροκώστας 1965:113-114, 1966a:130). Άλλωστε, η ονομασία της ως «Τείχος Δυμαίων» ανάγεται στην Ελληνιστική εποχή (Πολύβ. 6, 59 κ.ε.) και οφείλεται στη γειτονική πόλη Δύμη,⁴ τη δυτικότερη από τις 12 πόλεις της Αχαικής Συμπολιτείας (Παυσ. 7, 6.1-2), στην οποία υπαγόταν.⁵ Αποτελούσε ένα συνοριακό φρούριο, δεδομένου ότι ο ποταμός Λάρισος, που ρέει σε πολύ μικρή απόσταση, ήταν στην αρχαιότητα το φυσικό όριο ανάμεσα στη χώρα των Αχαιών και των Ηλείων (Παυσ. 6, 26.10-7, 17.5).⁶ Ο Πολύβιος (4, 59.4)

Ευχαριστώ τον κ. Λ. Κολώνα, επίτιμο Γεν. Διευθυντή Αρχαιοτήτων και Πολιτιστ. Κληρονομάς, για την παραχώρηση της άδειας μελέτης των επιγραφών και για την ενθάρρυνσή του να ασχοληθώ με αυτό το θέμα. Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου προς τον συνάδελφο Μ. Γκαζή, που εκπονεί διατριβή με θέμα την Προϊστορική Ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων, για όλες τις διευκολύνσεις που μου παρείχε και για την άδεια δημοσίευσης φωτογραφιών της οχύρωσης, καθώς και προς όλους τους συναδέλφους που συνεργάστηκαν μαζί μου κατά τη διάρκεια του Έργου “Προστασίας, Ανάπλασης και Ανάδειξης του Τείχους Δυμαίων”. Τέλος, οφείλω θερμές ευχαριστίες στον κ. Χ. Κριτζά και στην εκδοτική επιτροπή του περιοδικού *GRAMMATEION* για τις πολύτιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις τους. Τα σχέδια των επιγραφών εκπονήθηκαν από τη Β. Πυρρή και συμπληρώθηκαν από την υπογράφουσα.

1. Οογάνδος 1963-1964-1966-1967. Μαστροκώστας 1965-1966a-1966b-1966γ-1966δ-1967α-1967β. Papadopoulos 1978-9:24. Hope Simpson & Dickinson 1979:196-197. Κολώνας 1998-2006-2008a-2012. Κολώνας & Γκαζής 1999. Γκαζής 2010.

2. Η οχύρωση έχει μήκος 290μ., πάχος 4,50 – 5,50μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 8,40μ.

3. Στη βιβλιογραφία έχει επικρατήσει η χρονολόγηση της οχύρωσης στην ΥΕΠΙΒ περίοδο (Hope Simpson & Dickinson 1979:196-197. Loader 1998:27-31. Iakovides 1999:199. Κολώνας 2008a:9. Γκαζής 2010:238-239), παρότι δεν έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικά (Μαστροκώστας 1965:113).

4. Ταυτίζεται με τη σημερινή Κάτω Αχαΐα.

5. Η ονομασία του Τείχους Δυμαίων έχει επιβεβαιωθεί και ανασκαφικά, καθώς μέσα στην ακρόπολη έχουν εντοπιστεί κεραμίδες με τη σφραγίδα της πόλης Δύμης (Μαστροκώστας 1966δ:188-9, πάν. 218α-1967β:227, πάν. 273δ). Η αρχαιότερη ονομασία της θέσης δεν είναι γνωστή, ωστόσο, είναι πιθανό, όπως υποστηρίζει ο E. Bursian (1868:321), να ταυτίζεται με την αναφερόμενη από τον Στράβωνα μεθοριακή πόλη Λάρισα (Στρ. Γεωγρ. 9, 5.19).

6. Σύμφωνα με τον Παυσανία (6, 26.10), η συνοριακή γραμμή μεταξύ Ηλείας και Αχαΐας περνούσε παλαιότερα από το ακρ. Άραξος, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο Στράβων, Γεωγρ. 8, 2.2, 2.3, 3.4.

χαρακτηρίζει το Τείχος Δυμαίων «εύκαιρον φρούριον», δηλαδή οχυρό με καίρια θέση, όπως άλλωστε αποδεικνύει ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε στα πολεμικά γεγονότα του Δεύτερου Συμμαχικού Πολέμου.⁷

Οι επιγραφές του βωμού

Στην ανατολική γωνία της οχύρωσης προστέθηκε αργότερα κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο μια προέκταση με κάτοψη σχήματος Γ,⁸ σκοπός της οποίας ήταν να προστατεύει την κύρια πύλη, εμποδίζοντας την άμεση πρόσβαση στο εσωτερικό της (Κολώνας 2008α:15).⁹ Στην εσωτερική γωνία που σχηματίζει η «πυργόσχημη» προέκταση εντοπίζεται λίθινη κατασκευή, η οποία έχει ερμηνευθεί ως βωμός (Μαστροκώστας 1966β:93-95· 1966δ:187-188, πάν. 215α).

Σε ύψος 1,55-1,60μ. από τον βωμό υπάρχουν τέσσερα ονόματα θεοτήτων, χαραγμένα σε δύο όμιορους λίθους της εσωτερικής όψης της οχύρωσης, εκ των οποίων ο αριστερός (No 1) ανήκει στην ανατολική απόληξη του ΒΑ σκέλους και ο δεξιός (No 2) ανήκει στη μεταγενέστερη προέκταση (εικ. 2).

Εκδ.: Μαστροκώστας 1965:111-113, πάν. 151β· 1966α:129, πάν. 134β· 1966β:93· 1966δ:187 (SEG 41, 403. *Bull. Épigr.* 1964:196). Πρβλ. Osanna 1996:43-48. Ριζάκης 2000:125-7. Rizakis 2008:63, αρ. 7.

Μνείες: Lafond 1991:414-415. Gonzales 2004:154-5. Κολώνας 2008α:14· 2012:359.

1. Στην όψη ασβεστολίθου, ύψους 0,29μ. και μήκους 2,20μ., είναι χαραγμένα τα ονόματα δύο θεοτήτων (εικ. 3, σχ. 1).

A. Ὑψ. γραμμ: 0,04-0,06μ.

B. Ὑψ. γραμμ.: 0,04-0,045μ.

A. Ἀφήτου.

B. [Ἀφ]ροδίτα[ς].

Το όνομα Ἀφήτου καταλαμβάνει το μέσον περίπου της άνω πλευράς του λίθου, με συνολικό μήκος 0,37μ. και είναι ευανάγνωστο.

Το όνομα Ἀφροδίτας είναι χαραγμένο στην κάτω δεξιά γωνία του ίδιου λίθου, αλλά με δυσκολία διακρίνονται πλέον κάποια ίχνη, λόγω της φθοράς που έχει επιφέρει ο χρόνος στην επιφάνειά του.¹⁰ Συγκεκριμένα, αναγνωρίζονται τα γράμματα ΔΙΤ. Πριν από αυτά και υπό

7. Κατά τον Συμμαχικό πόλεμο των ετών 220-217 π.Χ. ανάμεσα στην Αχαϊκή και την Αιτωλική Συμπολιτεία, οι Ηλείοι συμμάχησαν με τους Αιτωλούς και με στρατηγό τον Ευριπίδα νίκησαν τους Αχαιούς και κατέλαβαν το Τείχος Δυμαίων. Οι Αχαιοί ζήτησαν τη βοήθεια του Φιλίππου Ε', ο οποίος ανακατέλαβε το φρούριο και το παρέδωσε στους Δυμαίους (Πολύβ. 4, 59 κ.ε.). Πρβλ. Πλούτ. Φιλοποίημην 7.7.

8. Οι κεραίες της προέκτασης έχουν πλάτος 4,10-4,20μ. και μήκος 9,80μ. και 8,80μ. αντίστοιχα (Κολώνας 2008α:15).

9. Η «πυργόσχημη» προέκταση της ΒΑ πλευράς της οχύρωσης με σκοπό την προστασία της κύριας πύλης εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο ενίσχυσης των οχυρώσεων που διαπιστώνεται στα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα στα μέσα της ΥΕΙΙΙΒ περιόδου (Loader 1998:93. Iakovides 1999:201-202).

10. Ο Ευθ. Μαστροκώστας δεν αναφέρει αντίστοιχη φθορά, άρα η επιγραφή πιθανότατα σωζόταν ακόμα σε καλή κατάσταση κατά τη δεκαετία του 1960. Ο ίδιος αναφέρει επίσης «σύμβολο της μινωικής γραφής Α που μοιάζει με τρίαινα ή με ορθογώνιο Ψ» στην εσωτερική πλευρά του εξωτερικού από τους δύο εγκάρδιους προς την πύλη τοίχους (Μαστροκώστας 1966β:95· 1966δ:188, πάν. 217β), το οποίο δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί κατά τις νεότερες έρευνες στον χώρο. Προκειμένου να εμποδιστεί η περαιτέρω φθορά των επιγραφών, η επιφάνεια τους καλύφθηκε το 2013 με ειδική προστατευτική επίστρωση από τον συντηρητή της ΕΦΑ Αχαΐας Β. Παναγόπουλο.

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

συγκεκριμένη γωνία φωτός διακρίνονται επίσης το κάθετο στέλεχος του Ρ και το Ο, ενώ αμέσως μετά από το Τ διακρίνεται λοξό στέλεχος που πρέπει να αποδοθεί σε Α.¹¹

Πάνω από το όνομα και συγκεκριμένα πάνω από το γράμμα Δ διακρίνεται κατακόρυφη κεραία ύψους 0,045μ., η οποία ενισχύει την υπόθεση περὶ πιθανής ύπαρξης και άλλων, -μη σωζόμενων πλέον-, επιγραφών στην περιοχή του βωμού.¹²

2. Στο μέσον περίπου του ύψους του όμορου εκ δεξιών ασβεστολίθου, διαστάσεων 0,45μ. x 1,20μ., είναι χαραγμένα δύο ακόμα ονόματα θεοτήτων (εικ. 4, σχ. 2).

A. Ὑψ. γραμμ: 0,04-0,053μ.

B. Ὑψ. γραμμ.: 0,039-0,043μ.

A. Ἔνυαλίου.

B. Ἀρτέμιδος.

Το όνομα Ἔνυαλίου, με συνολικό μήκος 0,35μ., καταλαμβάνει την αριστερή πλευρά του λίθου. Η επιγραφή είναι ευανάγνωστη· τα δύο πρώτα γράμματα είναι φθαρμένα, αλλά αναγνωρίσιμα.

Το όνομα Ἀρτέμιδος, στη δεξιά πλευρά του ίδιου λίθου, έχει συνολικό μήκος 0,38μ. και είναι ευανάγνωστο. Του τελικού Σ διακρίνεται μόνο το κατώτερο στέλεχος, λόγω της φθοράς του λίθου.

Χρονολόγηση - Σχολιασμός

Η χάραξη των επιγραφών στην ανώμαλη επιφάνεια των λίθων έχει γίνει με πλατύ εργαλείο και είναι βαθιά,¹³ αν και λίγο ασταθής. Η διάταξη των γραμμάτων δεν είναι ευθύγραμμη, αλλά παρουσιάζει μια καμπυλότητα.¹⁴

Οι επιγραφές είναι πιθανότατα σύγχρονες. Οι μικρές διαφορές δικαιολογούνται από κάποια προχειρότητα στην χάραξη. Βάσει του σχήματος των γραμμάτων τα χαράγματα χρονολογούνται στα τέλη 4ου/3ο αι. π.Χ.¹⁵ Το ελλιπώς σωζόμενο όνομα Ἀφροδίτας είναι πιθανό να χαράχτηκε συγχρόνως με τις υπόλοιπες επιγραφές του βωμού.

Η θέση των χαραγμάτων καθιστά αναμφισβήτητο τον συσχετισμό τους με τις λατρευόμενες στο Τείχος Δυμαίων θεότητες και με τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στον βωμό της κύριας πύλης. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί πως η χρονολόγηση των χαραγμάτων δεν συνεπάγεται αυτομάτως τη χρονολόγηση της λατρείας των αναφερόμενων θεοτήτων, η οποία θα μπορούσε να είναι πολύ παλαιότερη (Ριζάκης 2000:126). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, στο συγκεκριμένο σημείο ανιχνεύεται λατρευτική πρακτική ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους,¹⁶

11. Ούτε με τεχνητό φως κατέστη δυνατό να αναγνωριστούν περισσότερα ίχνη.

12. Την υπόθεση περὶ της ύπαρξης μη σωζόμενων επιγραφών και άλλων λατρευόμενων θεοτήτων είχε εκφράσει ο Μαστροκώστας (1966β:93- 1966δ:187).

13. Με εξαίρεση τα σημεία όπου ο χρόνος έχει λειάνει τον λίθο.

14. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ύψος των επιγραφών από την επιφάνεια του βωμού (1,55-1,60μ.), οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν χρησιμοποιήθηκε ικρίωμα κατά τη χάραξη.

15. Ο Μαστροκώστας (1966α:129) είχε χρονολογήσει στον 4ο αι. π.Χ. το όνομα Ἔνυαλίου, στον 3ο αι. π.Χ. τα ονόματα Ἀφήτου και Ἀρτέμιδος και στον 2ο αι. π.Χ. το όνομα Ἀφροδίτας.

16. Ο Y. Lafond (1991:414) θεωρεί ότι η γειτνίαση του ονόματος της Αρτέμιδος με αυτό του Ενυαλίου αποτελεί ισχυρή ένδειξη διατήρησης της λατρείας από τη Μυκηναϊκή εποχή, ενώ και το αμάρτυρο όνομα του Αφήτου παραπέμπει στην ίδια περίοδο.

ενώ η χρήση του βωμού επιβεβαιώνεται τουλάχιστον από τους Γεωμετρικούς (Μαστροκώστας 1966β:95· 1966δ:188).¹⁷ Αν και η πιθανότητα λατρευτικής πρακτικής στη θέση του βωμού της κύριας πύλης ήδη από τη Μυκηναϊκή εποχή (Μαστροκώστας 1966β:93-95) μπορεί να συγκριθεί με επιβεβαιωμένες περιπτώσεις τελετουργιών στις εισόδους άλλων μυκηναϊκών οχυρώσεων (Osanna 1996:47),¹⁸ εντούτοις, η λατρεία των τεσσάρων θεοτήτων στο Τείχος Δυμαίων τεκμηριώνεται επιγραφικά μόνο κατά την Ελληνιστική εποχή.¹⁹

Η χρήση της προϊστορικής ακρόπολης του Τείχους Δυμαίων κατά την Ελληνιστική εποχή έχει επιβεβαιωθεί από την ανασκαφική έρευνα (Μαστροκώστας 1965:113· 1966δ:118· 1967β:227. Κολώνας 2008α:19-22. Γκαζής 2010:242). Ωστόσο τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι περιορισμένα και δεν τεκμηριώνουν την ύπαρξη εκτεταμένης κατοίκησης. Το γεγονός, σε συνδυασμό με την απουσία νεκροταφείου της Ελληνιστικής εποχής στην περιοχή (Γκαζής 2010:244), συνηγορεί υπέρ μιας ανθρώπινης παρουσίας περιορισμένης κλίμακας στο Τείχος Δυμαίων κατά την εποχή αυτή.

Με χρήση περιορισμένης έκτασης συνάδει η βέβαιη εγκατάσταση στρατιωτικών φρουρών και περιπολιών στο Τείχος Δυμαίων, αφού το σημαντικό αυτό οχυρό χρησιμοποιήθηκε ως ορμητήριο²⁰ κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα στην περιοχή.²¹ Στο ίδιο πλαίσιο, όμως, είναι ενδεχόμενη και η παρουσία εφήβων,²² κατά τη συνήθη πρακτική πολλών πόλεων, η οποία προέβλεπε περιπολίες από ομάδες εφήβων σε συνοριακά φυλάκια ως μέρος της στρατιωτικής εκπαίδευσης κατά τη διαδικασία ενηλικίωσής τους (Pelekidis 1962:35-49. Vidal-Naquet 1981:99-122).²³

Η παρουσία στρατιωτικής φρουράς στο Τείχος Δυμαίων και η εμπλοκή της στις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήχθησαν στην ευρύτερη περιοχή οδηγεί στην εύλογη υπόθεση χρήσης του βωμού της κύριας πύλης από τους στρατιώτες, δεδομένου ότι η τέλεση θυσιών και άλλων τελετουργιών πριν και μετά από τη μάχη ήταν επιβεβλημένη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εύνοια των θεών. Αν γίνει δεκτή όμως η χρήση της ακρόπολης και κατ' επέκταση του βωμού κατά την Ελληνιστική περίοδο από στρατιώτες και πιθανώς εφήβους, τότε είναι πολύ πιθανό τα χαράγματα των ονομάτων των θεοτήτων να οφείλονται σε αυτούς. Η άποψη ότι οι επιγραφές του βωμού χαράχτηκαν είτε από στρατιώτες που υπεράσπιζαν το φρούριο, είτε από εφήβους που περιπολούσαν, έχει ήδη υποστηριχθεί παλαιότερα (Osanna 1996:43-46. Ριζάκης 2000:126). Άλλωστε, ο πρόχειρος τρόπος χάραξης των επιγραφών προδίδει ότι πρόκειται για ιδιωτική πρωτοβουλία, που δεν μπορεί να αποδοθεί σε επίσημη παραγγελία από τις αρχές της

17. Ο Μαστροκώστας (1966β:94, 1966δ:188) χρονολογεί την κατασκευή της κρηπίδας του βωμού στη Γεωμετρική περίοδο.

18. Κόγχες πλησίον των πυλών στις ακροπόλεις των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων, όπου έχει διαπιστωθεί λατρευτική δραστηριότητα, έχουν ταυτιστεί με ιερά πύλης. Βλ. Müller 1930:52. Charitonidis 1960. Iakovidis 1983:10, 31, 80. Demakopoulou & Divari-Valakou 2001. Όπως παρατηρεί ο Χ. Κριτζάς (1997:75), συχνά οι θεοί, ως ανεικονικές παρουσίες, προστάτευαν τις πύλες ήδη από τη Μυκηναϊκή εποχή, αλλά και κατά την κλασική αρχαιότητα. Ωστόσο, η χρήση του βωμού του Τείχους Δυμαίων κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο αμφισβητείται από κάποιους μελετητές (Morgan 2002:96).

19. Σχετικά με την επιβίωση λατρειών της Μυκηναϊκής εποχής κατά τους ιστορικούς χρόνους στην Αχαΐα, βλ. Ριζάκης 2009.

20. Σύμφωνα με τον μύθο, ο ίδιος ο Ηρακλής έχτισε το Τείχος Δυμαίων για να το χρησιμοποιήσει ως ορμητήριο κατά των Ηλείων (Πολύβ. 4, 59.5).

21. Βλ. σημ. 7.

22. Σχετικά με την πιθανή παρουσία εφήβων στο Τείχος Δυμαίων, βλ. σελ. 66-67.

23. Πρβλ. Osanna 1996:50, σημ. 148, με σχετική βιβλιογραφία.

Δύμης. Η επιλογή των συγκεκριμένων θεοτήτων πρέπει, σύμφωνα με τα παραπάνω, να αναζητηθεί στην πολεμική ιδιότητά τους.

Κατεξοχήν πολεμική θεότητα ήταν ο Ενυάλιος.²⁴ Αν και το ξήτημα της ταύτισής του με τον Άρη ή της αυθυπαρξίας του αποτελεί αντικείμενο αντικρουόμενων απόψεων μεταξύ των μελετητών,²⁵ αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι συνδέεται άρρηκτα με τον πόλεμο. Ωστόσο οι θυσίες προς τον Ενυάλιο δεν αφορούν μόνο το ίδιο το πεδίο της μάχης. Όπως επισημαίνει ο M. Osanna (1996:45-6), η λατρεία του, πέρα από τον καθαρά πολεμικό χαρακτήρα, είναι πιθανό να υποδηλώνει την παρουσία εφήβων στο Τείχος Δυμαίων, καθώς η συμμετοχή τους σε λατρευτικές τελετουργίες προς τιμήν του πολεμικού θεού αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της στρατιωτικής εκπαίδευσης κατά την ενηλικίωσή τους (Osanna 1996:45-46. Ριζάκης 2000:126, σημ.28).²⁶

Η λατρεία του Ενυαλίου δεν είναι γνωστή στην Αχαΐα από άλλη θέση πλην του Τείχους Δυμαίων, αν και ήταν αρκετά διαδεδομένη στην Αττική και κυρίως στην Αρκαδία και την Αργολίδα (Ριζάκης 2000:126),²⁷ απ' όπου πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθεί η εισαγωγή της.²⁸ Άλλα ούτε και η λατρεία του Άρη διαδόθηκε ιδιαίτερα στην περιοχή αυτή (Herbillon 1929:149-150).²⁹

Αντιθέτως, πολύ διαδεδομένη στην Αχαΐα υπήρξε η λατρεία της Αρτέμιδος (Ριζάκης 2000:123,127-8),³⁰ η οποία, σύμφωνα με τον M. Osanna (1996:304, 311-2), είναι πιθανώς η παλαιότερη επιβεβαιωμένη στην περιοχή και κατέχει πρώτη θέση στο τοπικό πάνθεο.

Η θυσία αιγών προς τιμήν της Αρτέμιδος σηματοδοτούσε την έναρξη της μάχης και αποσκοπούσε στη διατήρηση του πολιτισμού και της τάξης στους πολεμιστές, ώστε να μην τυφλωθούν από τη φρενίτιδα και την αγριότητα του πολέμου.³¹ Όμως, η λατρεία της θεάς συνδέεται άμεσα και με πλήθος τελετών μύησης των εφήβων στο πλαίσιο της διαδικασίας ενηλικίωσής τους,³² καθώς και με την εκμάθηση του κυνηγιού, του οποίου ο πόλεμος αποτελεί προέκταση (Vernant 1988:223-235).

24. Για την επυμολογία του ονόματος, βλ. Gonzales 2004:7-8.

25. Για διαφορετικές απόψεις επί του θέματος, αλλά και γενικά για τη λατρεία του Ενυαλίου, βλ. Farnell 1896-1909, τόμ. 5:396-403. O. Jessen, *RE* V.2 (1905):2651, αρ. 652, s.v. "Enyalios". Sokolowski 1962:146-148, αρ. 85. Nilsson 1967:388. Lonis 1979:118-121. Burkert 1993:361. Gonzales 2008:131-132.

26. Για τη σχέση των εφήβων με τη λατρεία του Ενυαλίου μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, βλ. Gonzales 2008:133.

27. Για τις πόλεις όπου λατρευόταν ο Ενυάλιος, σύμφωνα με επιγραφικές και ιστορικές μαρτυρίες, βλ. Gonzales 2008:132, σημ. 67. Πρβλ. Vollgraff 1934:151-155.

28. Το Τείχος Δυμαίων θεωρείται ως μια από τις αχαϊκές θέσεις που κατοικήθηκε από πρόσφυγες αμέσως μετά από την κατάρρευση των μεγάλων μυκηναϊκών κέντρων της Αργολίδας (Moschos 2009:348 κ.ε.). Αν γίνει δεκτό ότι η εισαγωγή της λατρείας του Ενυαλίου στο Τείχος Δυμαίων ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους, θα μπορούσε πιθανώς να οφείλεται σε αυτή την εγκατάσταση προσφύγων. Χαρακτηριστικό είναι ότι, σύμφωνα με τη μυθολογία, ιδρυτής του Τείχους Δυμαίων ήταν ο Ηρακλής (Πολύβ. 4, 59), ο οποίος νωρίτερα είχε ανεγείρει στην Τίρυνθα ναό αφιερωμένο στον Ενυάλιο (*IG XIV* 1293).

29. Αναφέρεται μόνο ένα λατρευτικό άγαλμα του Άρη στη λιμενική ζώνη της Πάτρας (Παυσ. 7, 21.10) και η λατρεία του στην περιοχή της Τριταίας (Παυσ. 7, 22.9) κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Πρβλ. Osanna 1996:113, 171.

30. Βλ. επίσης Lafond 1991. Πρβλ. Herbillon 1929:38-74 και 109-118 για την πόλη της Πάτρας.

31. Ξεν. Έλλην. 4, 2.20·Λακεδ. Πολιτεία 3, 13.8. Γενικά για την πολεμική ιδιότητα της Αρτέμιδος, βλ. Farnell 1896-1909, τόμ. 2:434, 470-1. Lonis 1979:200-203. Jameson 1993:209-211.

32. Για παραδείγματα συμμετοχής των εφήβων σε τελετές προς τιμή της Αρτέμιδος, βλ. Jameson 1993:209-211. Vernant 1988:227. Ριζάκης 2000:126 και σημ. 31.

Εξίσου διαδεδομένη με τη λατρεία της Αρτέμιδος στην Αχαΐα ήταν και εκείνη της Αφροδίτης (Herbillon 1929:143-148. Pirenne-Delforge 1994:239-250. Ριζάκης 2000:128).³³ Η παρουσία της θεάς του έρωτα ανάμεσα σε πολεμικές θεότητες δικαιολογείται από την ανατολική προέλευσή της (Ηροδ. 1.105, 131), που περιλαμβάνει και πολεμικά γνωρίσματα.³⁴ Ωστόσο, η V.Pirenne-Delforge (1994:457-458) υποστηρίζει ότι, πέρα από την πολεμική ιδιότητα της Αφροδίτης, είναι πιθανή και η σχέση της με μια τελετή μύησης των νέων κατά τη μετάβασή τους από την εφηβεία στην ενηλικίωση.

Το όνομα Ἀφῆτος είναι αμάρτυρο. Οι μελετητές συμφωνούν πως πρόκειται για επίθετο του Απόλλωνα, η λατρεία του οποίου ήταν πολύ διαδεδομένη στην Αχαΐα (Osanna 1996:κυρίως 92-94, 117-118. Ριζάκης 2000:128), διαφωνούν, ωστόσο, ως προς την ερμηνεία του. Ο Ευθ. Μαστροκώστας (1966α:129) υπέθεσε τη σχέση του επιθέτου με μια τελετουργική πράξη αφής των θυρών ή του κατωφλιού από τον εισερχόμενο στην πύλη. Πιθανότερη, ωστόσο, φαίνεται η ερμηνεία του επιθέτου ως παραγώγου του ρημ. ἀφίημι, σχετιζόμενο με την απελευθέρωση του τόξου (Osanna 1996:44, σημ.122), καθώς η ιδιότητα του Απόλλωνα ως τρομερού τοξοβόλου υπήρξε πολύ διαδεδομένη.³⁵ Αντίστοιχο είναι το ομηρικό επίθετο του θεού «Ἀφήτωρ» (Ιλ. I 404). Εντοπίζεται επίσης η θηλυκή εκδοχή «Ἀφέτρια» σε πινακίδα Γραμμικής Γραφής B από την Κνωσό (Palmer 1981:10-16), καθώς και ο τύπος «Ἀφεταῖος» σε άγαλμα που υπήρχε δίπλα από το ναό του Καρνείου Απόλλωνα στη Σπάρτη (Παυσ. 3, 13.6).³⁶ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι, ωστόσο, η ερμηνεία που δίνει ο Kraus [WienAkAnz 87 (1950):516 κ.ε.] στο όνομα Ἀφῆτος, ως ο θεός, την εύνοια του οποίου επικαλούνταν οι πιστοί πριν από κάθε αφετηρία, καθώς συνάδει με την τέλεση στον ίδιο βωμό μιας κοινής τελετουργίας προς τιμή των τεσσάρων θεών πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών.

Η λατρευτική σχέση μεταξύ των τεσσάρων θεοτήτων, τα ονόματα των οποίων έχουν χαραχθεί στο Τείχος Δυμαίων, επιβεβαιώνεται και από άλλες περιπτώσεις. Στην Πάτρα αναφέρεται η ύπαρξη κοινού ναού της Αφροδίτης και του Απόλλωνα (Αφήτου) της Ρωμαϊκής περιόδου (Παυσ. 7, 21.11), ενώ λίγα σχετικά παραδείγματα εντοπίζονται και σε άλλες περιοχές.³⁷ Γνωστή είναι η κοινή λατρεία Ενυάλιου και Αρτέμιδος στην Αθήνα (Αριστ. Αθ. Πολ. 58.1).³⁸ Η σύνδεση του Απόλλωνα (Αφήτου) με τον Ενυάλιο διαπιστώνεται ήδη στις πινακίδες Γραμμικής Γραφής B (Ventris & Chadwick 1973:311-312), καθώς και από διάφορες

33. Ο J. Herbillon (1929:143) υποστηρίζει ότι η μεγάλη διάδοση της λατρείας της Αφροδίτης στην πόλη της Πάτρας κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο είναι δηλωτική της αρχαιότητάς της.

34. Ακούμβως αυτή την πλευρά της αναδεικνύει η ερωτική της σχέση με τον θεό του πολέμου Άρη. Γνωστά είναι τα επίθετα της θεάς Στρατεία, Άρεια και Ἐνόπλιος, ενώ στην Κύπρο αναφέρεται ως «ἔγχειος Αφροδίτη». Βλ. σχετικά Pirenne-Delforge 1994:102-104, 199, 204-207. Ριζάκης 2000:σημ. 26. Budin 2010:83-84. Πρβλ. Παυσ. 2, 5.1. 3, 15.10, 17.5, 23.1. Ησύχ., s.v. “ἔγχειος”. Γενικά για την πολεμική ιδιότητα της Αφροδίτης, βλ. Farnell 1896-1909, τόμ. 2:653-655. De Lasseur 1919:186-189. Barrelet 1955:222-260. Lonis 1979:211-213. Graf 1984. Burkert 1993:324-325. Fleemberg 1991- 1995. H S. Budin (2010), ωστόσο, αμφισβητεί τη διάδοση της πολεμικής ιδιότητας της Αφροδίτης.

35. Κοντά στις πύλες των οχυρώσεων λατρευόταν και ο Απόλλων Προπύλαιος ή Αποτροπαῖος, για να τοξεύει και να αποτρέπει το κακό (Κριτζάς 1997:75-76.). Εξάλλου, με το επίθετο Νικαῖος συνδέεται στενά με τις πολεμικές δραστηριότητες και την τελική νίκη. Γενικά για την πολεμική ιδιότητα του Απόλλωνα, βλ. Farnell 1896-1909, τόμ.4:175-176.

36. Και σε αυτή την περίπτωση το όνομα είναι παραγώγο του ρημ. ἀφίημι, καθώς έχει τις οἵξεις του στην παράδοση πως στο συγκεκριμένο μέρος υπήρξε η αφετηρία του δρόμου για τους μνηστήρες της Πηγελόπτης.

37. Herbillon 1929:106, σημ. 2, με σχετική βιβλιογραφία.

38. Πρβλ. Gonzales 2008:133-134.

μεταγενέστερες λατρευτικές πρακτικές στη Μεσσηνία, στην Τροιζήνα και στη Σπάρτη (Gonzales 2004:155- 2008:133). Κοινή λατρεία του ζεύγους Άρη - Ενυαλίου και Αφροδίτης διαπιστώνεται πιθανώς στην Κεράτη (Pirenne-Delforge 1994:167-169), ενώ κοινό ναό της Αφροδίτης και του Άρη αναφέρει ο Παυσανίας (Παυσ. 2, 25.1).³⁹ Τέλος, στην Αχαΐα αναφέρονται δύο ιερά κοινής λατρείας των αδελφών Αρτέμιδος και Απόλλωνα (Παυσ. 7, 24.1, 26.6, 27.4), οι οποίοι, σύμφωνα με τον M. Osanna (1996:192), κατείχαν ιδιαίτερη θέση στο τοπικό πάνθεο.⁴⁰

Οι επιγραφές που εντοπίστηκαν κατά τις εργασίες αναστήλωσης⁴¹

Τη διετία 2003-2004 πραγματοποιήθηκαν στο Τείχος Δυμαίων εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης του ΝΑ σκέλους της οχύρωσης και της «πυργόσχημης» προέκτασης εξωτερικά της κύριας πύλης (Κολώνας 2006- 2008a:16-17- 2008b:87).⁴² Ανάμεσα στο πεσμένο αρχαίο δομικό υλικό,⁴³ που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της αναστήλωσης, εντοπίστηκαν τρεις ενεπίγραφοι λίθοι, οι οποίοι ακολούθως ανατάχθηκαν (εικ. 5). Η επιλογή της θέσης ανάταξής τους έγινε κατά προσέγγιση, με βάση τη θέση εντοπισμού τους.⁴⁴ στο πιο πολυσύχναστο σημείο της ακρόπολης, δηλαδή περιμετρικά της κύριας πύλης,⁴⁵ ενώ μπορεί να υποτεθεί ότι το ύψος της αρχικής τους θέσης δεν θα ξεπερνούσε το ύψος των ματιών του αναγνώστη, δηλαδή έως 1,50 - 1,60μ. από την επιφάνεια του εδάφους.⁴⁶

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκε ένας ακόμα ενεπίγραφος λίθος, που διατηρείται κατά χώρα στη βάση της ΝΑ πλευράς της μυκηναϊκής «πυργόσχημης» προέκτασης (εικ. 6).

3. Εγχάρακτη επιγραφή πάνω σε αδρά δουλεμένο ασβεστόλιθο, μέγιστου μήκους 1,65μ. και ύψους 0,80μ., ο οποίος έχει αναταχθεί στην εξωτερική πλευρά του ΝΑ σκέλους της οχύρωσης (εικ. 7, σχ. 3). Η επιγραφή έχει συνολικό ύψος 0,35μ.

΄Υψ. γραμμ.: 0,018 - 0,036μ.

Τέλη 4ου- αρχές 3ου αι. π.Χ.

39. Πρβλ. Herbillon 1929:146. Ο Παυσανίας περιγράφει επίσης τη λάρνακα του Κύψελου στην Ολυμπία, όπου παριστάνονταν -μεταξύ άλλων- ο πάνοπλος Άρης με την επιγραφή «Ἐνυάλιος», οδηγώντας την Αφροδίτη (Παυσ. 5, 18.5). Πρβλ. Pirenne – Delforge 1994:154-160.

40. Πρβλ. Rizakis 1995:24, 200, αρ. 303. Ριζάκης 2000:126.

41. Μνεία των συγκεριμένων επιγραφών γίνεται στις μελέτες, Κολώνας 2008a:16-17- 2012:359, εικ.725. Γκαζής 2010:240.

42. Συγκεκριμένα, αναστηλώθηκε τμήμα της μικρότερης κεραίας της προέκτασης (βλ. σελ. 56), ενώ πραγματοποιήθηκαν και εργασίες στερέωσης του υπεροχείμενου βυζαντινού πύργου (βλ. σημ. 43).

43. Το μεγαλύτερο μέρος της μυκηναϊκής «πυργόσχημης» προέκτασης είχε καταρρεύσει ήδη κατά τη βυζαντινή εποχή, όταν πάνω στα ερείπιά της κατασκευάστηκε ένας νέος πύργος (Μαστροκώστας 1965:113- 1966a:130). Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος του ΝΑ σκέλους της οχύρωσης καταστράφηκε μόλις στις αρχές του 20ου αι. για την παραγωγή ασβέστη στα καμίνια που λειτουργούσαν στις υπώρειες του λόφου (Μαστροκώστας 1965:113. Κολώνας 2008a:16).

44. Βλ. σελ. 64-66.

45. Για τη μεγάλη συγκέντρωση επιγραφών σε πολυσύχναστα μέρη, όπως οι είσοδοι πόλεων, βλ. Baird 2011:56.

46. Εξαίρεση αποτελούν οι περιπτώσεις έλλειψης ελεύθερου χώρου, όπως π.χ. σε γυμνάσια, όπου είναι σύνηθες ολόκληροι τοίχοι να καλύπτονται από χαράγματα. Βλ. Guarducci 1974:366.

	Φιλημένα
2	καλὰ Φιλότωι.
	Κωνὶς καλὰ [- -]Α[- -] [- -]θεο[- -].
4	Κλῆτις καλὰ
	Φαίδρωι.
6	Ἄρτύλαος
	ώραῖος.

Στ. 1: Φιλημένα· το όνομα είναι σπάνιο. Μαρτυρείται στην Ηράκλεια της Κάτω Ιταλίας κατά την Ελληνιστική περίοδο (*SEG* 33, 765). Αντίθετα, πολύ κοινά είναι τα συγγενή Φιλουμένα και Φιλουμένη (*LGPN* IIIA, s.vv.).

Στ. 2: Φιλότωι· δοτικὴ του ονόματος Φίλοτος, το οποίο είναι αμάρτυρο. Στην Ἡπειρο και την Κάτω Ιταλία είναι γνωστό το συγγενές Φιλότας (*LGPN* IIIA, s.v.), ενώ πολύ κοινός είναι ο τύπος Φιλώτας (*LGPN* I, II, IIIA, IV, VA, s.v.),⁴⁷ ο οποίος απαντά και στην Αχαΐα, αν και πολύ μεταγενέστερα (Rizakis 2008:115, αρ. 65). Στην Εύβοια εμφανίζεται επίσης το αρσενικό Φιλότης (*LGPN* I, s.v.). Στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται ίσως για υποκοριστικό του πολύ κοινού Φιλότιμος.⁴⁸

Στ. 3: Κωνὶς· το θηλυκό όνομα είναι ἀγνωστο.⁴⁹ Μαρτυρείται το ομόρριζο αρσενικό Κωνέας στην Κάτω Ιταλία κατά τον 4ο/3ο αι. π.Χ. (*LGPN* IIIA, s.v.) και το Κωνεύς πολύ αργότερα στὴ Χίο (*LGPN* I, s.v.). Πρόκειται για φυτωνυμικό όνομα, προερχόμενο από τη λέξη κῶνος (καρπός πεύκου).

[- -]θεο[- -]· είναι συνθετικό θέμα πολλών ονομάτων,⁵⁰ ώστε δεν μπορεί να συμπληρωθεί. Ωστόσο βάσει του συνόλου της επιγραφής μπορεί να υποτεθεί ότι ανήκει σε ανδρικό όνομα δοτικής πτώσεως.

Μεταξύ των λέξεων καλά και [- -]θεο[- -] διακρίνεται καθαρά το ανώτερο τμήμα ενός Α μέχρι και τὴν οριζόντια κεραία. Η χάραξη διαφέρει από την υπόλοιπη επιγραφή, καθώς είναι βαθύτερη και αμελέστερη, ενώ και οι διαστάσεις του γράμματος είναι μεγαλύτερες. Η επιφάνεια του λίθου δεν δικαιολογεί τέτοια διαφορά στη χάραξη και είναι πιθανότερο να πρόκειται για μεταγενέστερο χάραγμα, που δεν σχετίζεται με την υπόλοιπη επιγραφή.⁵¹

Στ. 4: Κλῆτις⁵² το θηλυκό όνομα είναι αμάρτυρο, ενώ απαντά το αρσενικό Κλῆτις (-ιος) (*LGPN* IIIA, s.v.).⁵³ Παράγεται από το κλητός⁵⁴ καλεῖν. Γνωστά είναι τα συγγενή Κλῆτος (*LGPN* II A, s.v.), Κλήτα, Κλήτων, Κλητίας, Κλητίων (*LGPN* IIIA, s.vv.) και Κλητώ (*LGPN* IIIB, s.v.).

47. Πρβλ. το θεσσαλικό Φιλούτας (*LGPN* IIIB, s.v.).

48. Βλ. Παρθενίου, Περὶ ἐρωτικῶν παθημάτων 33 (Περὶ Ἀσσάονος), όπου το ίδιο όνομα, με τη χαρακτηριστική για τα υποκοριστικά διττογραφία του Τ, έχει ο σύζυγος της Νιόβης. (Ευχαριστώ πολύ τον κ. Χ. Κριτζά για την πληροφορία). Πρβλ. επίσης το γυναικείο όνομα Φιλοττίς στην Τανάγρα (*IG* VII 1480).

49. Πρόκειται μάλλον για γυναικείο όνομα, αφού συνοδεύεται από το επίθετο καλά. Ωστόσο, υπάρχουν γνωστά παραδείγματα χαραγμάτων, όπου ανδρικά ονόματα συνοδεύονται από επίθετα θηλυκού γένους, μάλλον με σαρκαστική διάθεση. Βλ. σχετικά Dover 1990:160-1. Πρβλ. Philippart 1933, τόμ. 2:134.

50. Βλ. Bechtel 1917:202-206. Dornseiff & Hansen 1978:220.

51. Βαθιά, λοξή χάραξη, αμέσως δεξιά από το Α, πιθανότατα διαβρωσιγενής.

52. Βλ. σημ. 49.

53. Γυναικείο όνομα υπόκειται πιθανώς και στην επιγραφή από τους Πρασαιβούς Ηπείρου (*IBouthrot* 58.8 και 105.4). Πρβλ. *SEG* 38, 509.

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

Στ. 5: Φαῖδρος· το όνομα είναι πολύ κοινό.⁵⁴

Στ. 6: Ἀρτύλαος· είναι σύνθετο όνομα προερχόμενο από τα ἀρτύω+λαός⁵⁵ (αυτός που οργανώνει το λαό/στρατό). Απαντά τον 4ο αι. π.Χ. στη Θήβα (*LGPN IIIB*, s.v.) και με τον συνηρημένο τύπο Ἀρτύλας τον 3ο αι. π.Χ. στη Φιγάλεια Αρκαδίας (*LGPN IIIA*, s.v.) και στην Κυρήνη (*LGPN I*, s.v.).⁵⁶

Στη σύνταξη της δοτικής προσωπικής (στίχ. 2 και 5) υπόκειται το απρόσωπο ρήμα «δοκεῖ», συντακτική μορφή γνωστή από ανάλογα χαράγματα σε αγγεία.⁵⁷

Τα ονόματα έχουν χαραχθεί από το ίδιο χέρι. Η χάραξη είναι επιμελημένη, αλλά ορχή, αποτελούμενη από ακίδες, που έχουν γίνει με αμβλύ εργαλείο. Ακολουθεί την ανώμαλη επιφάνεια του λίθου, ώστε τα διάστιχα δεν είναι ισοϋψή. Το ύψος των γραμμάτων διαφέρει από όνομα σε όνομα και μειώνεται σταδιακά από πάνω προς τα κάτω· μπορεί λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι η αρχική θέση του λίθου ήταν σε σχετικά χαμηλό ύψος, εμποδίζοντας την άνετη χάραξη στο κατώτερο μέρος.

Η χρονολόγηση του χαράγματος στηρίζεται στο σχήμα των γραμμάτων.⁵⁸

4. Εγχάρακτη επιγραφή πάνω σε αδρά δουλεμένο ασβεστόλιθο, μέγιστου μήκους 0,89μ. και ύψους 0,37μ., αναταγμένο στον τρίτο δόμο από τη θεμελίωση της ΝΔ πλευράς της μυκηναϊκής «πυργόσχημης» προέκτασης (εικ. 8, σχ. 4). Η επιγραφή καταλαμβάνει ύψος 0,12μ. επί του λίθου και έχει μέγιστο μήκος 0,47μ.

΄Υψ. γραμμ.: 0,024-0,035μ.

Τέλη 4ου- αρχές 3ου αι. π.Χ.

[Τ]ιμόκλε[ι]α
χρηστά.

Στ. 1: Το όνομα αποκαθίσταται ως Τιμοκλέα ή το πιθανότερο ως Τιμόκλεια, καθώς μεταξύ των γραμμάτων Ε και Α, όπου η επιφάνεια του λίθου είναι φθαρμένη, υπάρχει κενός χώρος, αντίστοιχος προς ένα γράμμα. Και τα δύο ονόματα είναι πολύ συνηθισμένα (*LGPN I, II, IIIA, IIIB, IV, VA*, s.vv.).

Η χάραξη είναι επιμελημένη, αν και στον πρώτο στίχο είναι βαθύτερη από τον δεύτερο. Η επιγραφή είναι σύγχρονη της υπ' αρ. 3 και έχει χαραχτεί από το ίδιο χέρι.

5. Εγχάρακτη επιγραφή πάνω σε αδρά δουλεμένο ασβεστόλιθο, μέγιστου μήκους 0,92μ. και ύψους 0,31μ., αναταγμένο στην 4η σειρά δόμησης από τη θεμελίωση της ΝΔ πλευράς της μυκηναϊκής «πυργόσχημης» προέκτασης, πλησίον της νότιας γωνίας (εικ. 9, σχ. 5).

΄Υψ. γραμμ.: 0,093μ.

54. Βλ. *LGPN I, II, III, IV, VA*, s.v. Απαντά και στην Αχαΐα (Rizakis 1998:194, αρ. 144- 2008:178-181, αρ. 121).

55. Βλ. Bechtel 1917:77.

56 Την αυτή ρίζα έχουν τα ονόματα Ἀρτυκλῆς, Ἀρτύας, αλπ., βλ. Bechtel 1917:77-78. Συγγενή είναι τα Ἀρτυσίλας και Ἀρτυσίλεως (*LGPN I*, s.vv.).

57. Βλ. π.χ. Beazley 1956:174, 351, 425- 1963:306, 1559.I, 1561.I. Προβλ. Lissarrague 1999:360, σημ. 10.

58. Προβλ. Rizakis 1998:137-8, αρ. 56, πάν. XIII και 140, αρ. 62α, πάν. XIV.

3ος αι. π.Χ.

[-] ΛΑ [-]

Πριν από το Α διακρίνεται αριστερή λοξή κεραία, πιθανώς ενός Λ. Η χάραξη είναι επιμελημένη, αν και ορχή. Η επιγραφή είναι πιθανώς λίγο νεότερη από τις επιγραφές υπ' αρ. 3 και 4.

6. Εγχάρακτη επιγραφή πάνω σε αδρά δουλεμένο ασβεστόλιθο, μέγιστου μήκους 0,75μ. και ύψους 0,20μ., που βρίσκεται στη δεύτερη σειρά από τη θεμελίωση της ΝΑ όψης της μυκηναϊκής «πυργόσχημης» προέκτασης (εικ. 10, σχ. 6). Καταλαμβάνει μέγιστο μήκος 0,15μ. επί του λίθου.

΄Υψ. γραμμ.: 0,035μ.

Τέλη 4ου- αρχές 3ου αι. π.Χ.

[-] ις [κ] αλή.

Π

Η διάβρωση έχει προκαλέσει στο λίθο πλήθος αυλακώσεων, που μοιάζουν πολύ με τα ίχνη της χάραξης και γι' αυτό προκαλούν σύγχυση. Εκτός από τα τρία γράμματα που διακρίνονται ευκρινώς σώζονται και ίχνη άλλων.⁵⁹ Πριν από το Α και τον κενό χώρο αντίστοιχο προς δύο γράμματα διακρίνεται οξεία γωνία με μικρή κεραία, πιθανώς ενός Σ. Αμέσως πριν υπάρχει κάθετη κεραία, πιθανώς ενός γιώτα, αν δεν πρόκειται για φυσική αυλάκωση. Η προτεινόμενη συμπλήρωση⁶⁰ είναι κατ' αντιστοιχία προς τις επιγραφές υπ' αρ. 3 και 4.⁶¹ Κάτω από το Ι διακρίνονται δύο κάθετες παραλληλες κεραίες· στην κορυφή της δεξιάς εφάπτεται οριζόντια κεραία. Πρόκειται μάλλον για πεί. Ωστε η επιγραφή ήταν κατά πάσαν πιθανότητα δίστιχη.

Το σχήμα των γραμμάτων υποδεικνύει ότι η επιγραφή είναι σύγχρονη με τις υπ' αρ. 3 και 4 και κατά πάσαν πιθανότητα έχει χαραχτεί από το ίδιο χέρι, αν και με διαφορετικό εργαλείο, καθώς διαφέρει το πλάτος και το βάθος της χάραξης, η οποία, ωστόσο, παραμένει επιμελημένη.

Σχολιασμός

Οι δύο πρώτες επιγραφές της παραπάνω ομάδας (υπ' αρ. 3 και 4), κατατάσσονται στον πολύ διαδεδομένο τύπο επιγραφικών χαραγμάτων ερωτικού περιεχομένου, όπου σε ένα κύριο όνομα ή στο αόριστο «ό παῖς»⁶² αποδίδεται ένας επιθετικός προσδιορισμός, όπως καλός, ώραίος, χοηστός κλπ.⁶³ Τα χαράγματα αυτά απαντούν κυρίως στην αγγειογραφία.⁶⁴ Ωστόσο,

59. Η ανάγνωσή τους κατέστη δυνατή μόνο με τεχνητό φωτισμό.

60. Για θηλυκά ονόματα με την κατάληξη –ις, βλ. LGPN III.B, 503-504.

61. Ωστόσο, αν ισχύει αυτή η υπόθεση, στη συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται χρήση της απτικής αντί της δωρικής διαλέκτου.

62. Η ανώνυμη μορφή «ό παῖς καλός» ή σπανιότερα «ή παῖς καλή» εμφανίζεται αποκλειστικά στην αγγειογραφία, χωρίς αντίστοιχα παραδείγματα επιτόχιων χαραγμάτων, βραχογραφιών κλπ. Για μια πειστική αιτιολόγηση της ανωνυμίας υποκειμένου και αντικειμένου, βλ. Lissarrague 1999:365 κ.ε.

63. Για ανάλογη χρήση μιας μεγάλης ποικιλίας κοσμητικών επιθέτων, βλ. Garlan & Masson 1982. Υπάρχουν, ωστόσο, και περιπτώσεις επιγραφών «καλών» με προσβλητικό περιεχόμενο. Βλ. π.χ. SEG 34, 198. Buffière 1980:142, σημ. 67. Langdon 2004.

64. Για σχετικά παραδείγματα από την αγγειογραφία, Robinson & Fluck 1937. Beazley 1956:664-678-1963:1559-1616. Guarducci 1974:485-495. Lang 1976. Shapiro 1987. Reilly 1989. Dover 1990. Immerwahr 1990. Kilmer 1993. Cook 1997:241-248. Slater 1999. Lissarrague 1999. Brenne 2000. Wachter 2001.

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

πολύ συνηθισμένη ήταν η παρουσία τους και σε δημόσιους χώρους,⁶⁵ εντός και εκτός πόλεων, σε τοίχους ιδιωτικών, αλλά και δημόσιων κτηρίων, σε πολυσύχναστα ή ερημικά μέρη.⁶⁶

Οι επιγραφές «καλών» εκφράζουν στην πλειονότητά τους τον ομοφυλοφιλικό έρωτα μεταξύ ανδρών (συνήθως με έντονο το στοιχείο της παιδεραστίας),⁶⁷ ενώ τα γνωστά παραδείγματα που αναφέρονται σε γυναίκες είναι πολύ λιγότερα.⁶⁸ Αριθμητικά λιγότερες είναι και οι περιπτώσεις επωνυμίας του υποκειμένου, που εκφράζει τον έρωτά του διά του χαράγματος, έναντι των ανώνυμων εραστών που αρκούνται στη χάραξη του ονόματος του ερωμένου τους (Lissarrague 1999:360).⁶⁹ Στις επιγραφές του Τείχους Δυμαίων, ωστόσο, οι γυναίκες υπερτερούν: αναγράφονται τουλάχιστον τέσσερις «καλές» έναντι ενός «ωραίου».⁷⁰ Επιπλέον, το όνομα του υποκειμένου (εραστή) ακολουθεί το όνομα του αντικειμένου (ερωμένου), με εξαίρεση τους ανώνυμους θαυμαστές του Ἀρτύλαου (3) και της Τιμοκλείας (4).

Λόγω της ομοιομορφίας και της ευρείας χρονικής και χωρικής διασποράς που παρουσιάζουν τα χαράγματα αυτού του τύπου και δεδομένου ότι σπανίως εντάσσονται σε ένα αρχαιολογικό σύνολο, οι προσπάθειες προσδιορισμού των φυσικών αυτουργών που ευθύνονται σε κάθε περίπτωση για τις επιγραφές «καλών» βασίζονται κυρίως στον τόπο εύρεσής τους.⁷¹ Υπό αυτό το πρίσμα, τα χαράγματα ερωτικού περιεχομένου σε απομονωμένα

65. Αν και συγκριτικά με τα πολυάριθμα χαράγματα «καλών» σε αγγεία, τα graffiti αυτού του τύπου σε τοίχους, βράχους κλπ. είναι λίγα, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη η ύπαρξη πολλών αντίστοιχων γραπτών επιγραφών με μελάνι ή κάρβουνο, που δεν διατηρήθηκαν. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο στους Άχαρνης (144) του Αριστοφάνους: ἔδιον ἐραστῶν ἦν τὸ τὰ τῶν ἐρωμένων ὄντματα γράφειν ἐν τοῖς τοίχοις, ἢ δένδροις, ἢ φλοιοῖς δένδρων, οὕτως· “ὅ δεῖνα καλός” (*Scholia in Aristophanis Archarnenses*, ed. N. Wilson, Groningen 1975). Σχετικά παραδείγματα από τους αρχαίους συγγραφείς, βλ. Buffière 1980:142. Dover 1990:121-123. Για ανάλογα χαράγματα σε κορμούς δέντρων, βλ. Kruschwitz 2010. Γιά τη δυσκολία διατήρησης των γραπτών επιγραφών, βλ. Langner 2001:13.

66. Παραδείγματα επιτοίχων επιγραφών «καλών» σε ναούς και άλλα δημόσια κτήρια, βλ. SEG 14, 540. SEG 25, 949α και 950. IG I² 921, 923, 925, 926. IG I³ 1404ter, 1405, 1406. IG II² 10974. IG XII 2, 268. IG XII 5, 98. IG XII 9, 51. IC IV 50. Daux 1965:858-861. Grandjean & Knoepfler 1973:553. Grandjean & Salviat 1993:653. Miller 1979:100-101. 2001:330-332. Mussche κ.α. 1971:154, αρ. 7. Ματθαίου 2016. Για παραδείγματα αντίστοιχων βραχογραφιών, βλ. SEG 34, 198. IG I³ 1404, 1404bis, 1405bis. IG V1 1533. IG XII 3, 540-541, 544-547, 549. IG XII 3 Suppl. 1414, 1418. IG XII 5, 567. IG XII 9, 1098. IG XII 9, 890α.

67. Για τη σύνδεση των επιγραφών «καλών» (κυρίως εκείνων με ομοφυλοφιλικό χαρακτήρα) με την σεξουαλική κουλτούρα στους κόλπους της αριστοκρατικής τάξης, βλ. Shapiro 1981: κυρίως 140-141. Taylor 2011:101-103.

68. Βλ. Beazley 1956:664-678. 1963:1559-1616. 1971:317-318, 505-508, όπου το σύνταγμα «όνομα+καλή» εμφανίζεται 21 φορές έναντι 141 αντίστοιχων ανδρικών ονομάτων σε μελανόμορφα αττικά αγγεία και 25 φορές έναντι 851 ανδρικών ονομάτων σε ερυθρόμορφα. Προβλ. Burn 1983:391-399. Lissarrague 1999:362. Όπως υποστηρίζει ο K. Dover (1990:125), η αριθμητική μειονότητα των γυναικών «καλών» σχετίζεται με τους κοινωνικούς λόγους που επέβαλλαν την περιοδισμένη δημόσια παρουσία τους. Οι ίδιοι λόγοι εξηγούν ενδεχομένως και την ανωνυμία των περισσότερων από τις «καλές» που αναγράφονται στα αγγεία (Guarducci 1974:485). Συμπεραίνεται λοιπόν ότι μέρος τουλάχιστον των επωνυμων γυναικών «καλών» αναφέρεται πιθανώς σε εταίρες (Buffière 1980:142). Αντίθετα, η F. Frontisi-Ducroux (1998) θεωρεί ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ανδρών έναντι των γυναικών ίσως οφείλεται σε μια χρήση του αρσενικού τύπου καλός με αμφίφυλη έννοια.

69. Μια από τις αιτίες της ανωνυμίας ήταν οπωσδήποτε το γεγονός ότι τα graffiti, ως πράξη βανδαλισμού δημόσιων ή ιδιωτικών κτηρίων, δεν αποτελούσαν νόμιμη δραστηριότητα. Βλ. Λουκ., Έταιρ. Διάλ. 10.4.

70. Σχετικά μεγάλη είναι η αναλογία γυναικών «καλών» και στην Αλυκή της Θάσου (Servais 1980). Ωστόσο, ο μικρός συνολικός αριθμός των χαραγμάτων του Τείχους Δυμαίων δεν επιτρέπει ασφαλή στατιστικά συμπεράσματα.

71. Βλ. ενδεικτικά Guarducci 1974:391-392. Garlan & Masson 1982. Couliè 1998. Inglese 2008. Taylor 2011:93-104. Ένα ακόμα κριτήριο αποτελεί η ονοματολογία, π.χ. σε περιπτώσεις που καταγράφονται επώνυμοι «καλοί» (Guarducci 1974:486. Dover 1990. Lissarrague 1999:365) ή τυπικά ονόματα δούλων (Taylor 2011:101 και σημ. 32).

μέρη και κυρίως σε φρούρια και φυλάκια αποδίδονται συνήθως σε στρατιώτες (Guarducci 1974:392. Coulié 1998:451. Taylor 2011:93).⁷² Όσον αφορά συγκεκριμένα τα ερωτικά χαράγματα του Τείχους Δυμαίων, ο εντοπισμός τους πλησίον της κύριας πύλης καθιστά πιθανή την απόδοσή τους σε στρατιωτική φρουρά εγκατεστημένη στην ακρόπολη κατά την Ελληνιστική περίοδο,⁷³ ενώ το ενδεχόμενο της ύπαρξης θεσμοθετημένων περιπολιών από ομάδες εφήβων⁷⁴ καθιστά ακόμα πιθανότερο τον συσχετισμό τους με τις συγκεκριμένες επιγραφές. Οι έφηβοι αποτελούν την κατεξοχήν ηλικιακή ομάδα, την οποία διακρίνει ο αυθορμητισμός και η παρορμητικότητα που συνεπάγεται μια ενέργεια, όπως η χάραξη ανάλογων graffiti, τα οποία είναι γενικά πολύ συνηθισμένα στα μέρη όπου σύχναζαν, όπως π.χ. σε γυμνάσια.⁷⁵

Η συχνή εύρεση επιγραφικών χαραγμάτων σε μέρη με στρατιωτική παρουσία⁷⁶ μπορεί να αποδοθεί κατά ένα μέρος στον πολύ ελεύθερο χρόνο που είχαν στη διάθεσή τους οι φρουροί.⁷⁷ Χαράγματα ερωτικού περιεχομένου έχουν εντοπιστεί σε φρούρια στον Ολούντα της Κορήτης⁷⁸ και στους Φούρνους Ικαρίας⁷⁹ (*Κορασσίαι ή Κορσιαι*).⁸⁰ Σε στρατιώτες αποδίδονται και τα χαράγματα σε βράχους παραλιακής θέσης πλησίον πύργου στο Καλάμι της Θάσου (Garlan & Masson 1982:18-21), ενώ με φρουρά θα μπορούσαν να σχετίζονται και τα μεμονωμένα graffiti του ίδιου τύπου στην πύλη του Σειληνού στην ακρόπολη της Θάσου (Grandjean & Knoepfler 1973:553. Coulié 1998:451).⁸¹

Στα τοία από τα τέσσερα επιγραφικά χαράγματα της συγκεκριμένης ομάδας του Τείχους των Δυμαίων (3, 4 και 6) αναγνωρίζεται το ίδιο χέρι. Η σταθερή και επιμελημένη χάραξη υποδεικνύει ως χαράκτη άνθρωπο εγγράμματο και ασκημένο στη γραφή,⁸² ο οποίος πιθανώς επιλέχθηκε μεταξύ των φρουρών ως ο πιο καλλιγράφος,⁸³ προκειμένου να αποτυπώσει στον λίθο το αντικείμενο του ερωτικού τους πόθου.

Όσον αφορά στα αναγραφόμενα ονόματα, δεν είναι γνωστά από την περιοχή. Τα ανδρικά ονόματα είναι πιθανό, όπως αναφέρθηκε, να αφορούν στρατιώτες ή εφήβους που φρουρούσαν

72. Γιά μία διαφορετική άποψη γιά τα ερωτικά χαράγματα σε απομονωμένες θέσεις εκτός των πόλεων, βλ. Langdon 2004:205. Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση των επιγραφών αυτού του είδους βλ. Taylor 2011.

73. Βλ. σελ. 58.

74. Βλ. σελ. 58 και σημ. 22.

75. Για graffiti εφήβων σε γυμνάσια και παλαιότρες, βλ. Petrochilos 2008:403-426 και σημ. 27, με ενδεικτική βιβλιογραφία.

76. Γενικά η παρουσία χαραγμάτων σε τείχη και κυρίως πλησίον των πυλών είναι πολύ συνηθισμένη. Βλ. π.χ. Baird 2011: κυρίως 56-57. Προβλ. Πετρόκος 1999:153-154, αρ. 193-195. IG XII 5, 566.

77. Τα αυθόρμητα χαράγματα μαρτυρούν επίσης την επιθυμία του ανθρώπου να μνημονεύσει την παρουσία του σε έναν τόπο. Βλ. Taylor 2011:94-95. Ο M. Langdon (2004:205), όμως, συσχετίζει τα αισθήματα που εκφράζουν τα χαράγματα με τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στον συγκεκριμένο τόπο.

78. SEG 47, 1407 και 49, 1247iv.

79. IG XII 6, 1213ii, 1213vi, 1213vii, 1213viii, 1213xi.

80. Χαράγματα «καλών» του ύστερου 4ου-πρώιμου 3ου αι. π.Χ. έχουν εντοπιστεί σε βράχο που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη μνημειακή πύλη του τείχους της Καρθαίας Κέας (Σημαντώνη-Μπουρνιά ι.ά. 2009:108), ενώ αντίστοιχο χάραγμα υπάρχει και στη νότια ακρόπολη της Κορησίας Κέας (Μενδώνη 1990).

81. Στη Θάσο έχουν εντοπιστεί χαράγματα «καλών» σε πολλά ακόμα μέρη. Βλ. Muller & Mulliez 1983. Servais 1980:46-49. Grandjean & Salviat 1993:653.

82. Βλ. Taylor 2011:90 κ.ε. σχετικά με τη διάδοση της πρακτικής της χάραξης επιγραφών σε ευρεία κοινωνικά στρώματα.

83. Ο J. Rea (1979) υποστηρίζει τη χρήση του όρου «έπιτοιχογράφος» για αυτόν που χαράζει γράμματα ή σύμβολα σε έναν τοίχο.

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

στο Τείχος Δυμαίων. Άδηλη παραμένει, ωστόσο, η ταυτότητα των γυναικείων ονομάτων, τα οποία είναι εξίσου πιθανό να αφορούν εταίρες ή νέες καλών οικογενειών.

Στην κατηγορία των ερωτικών χαραγμάτων ανήκει πιθανώς η επιγραφή ύπ' αρ. 6, αν γίνει δεκτή η ανάγνωση: [-]ις [κ]αλή. Υπέρ αυτού συνηγορεί ότι έχει χαραχτεί από το ίδιο χέρι με τις επιγραφές 3 και 4, αλλά και η θέση της στη βάση του πύργου, που δεν μπορεί να προοριζόταν παρά για ένα πρόχειρο χάραγμα. Η πιθανή μεταγραφή ΛΑ στην επιγραφή υπ' αρ. 5, σε συνδυασμό με τη γειτνίασή της με τα ερωτικά χαράγματα,⁸⁴ επιτρέπει την συμπλήρωση [κα]λά».⁸⁵

Οι λοιπές επιγραφές

Ένας ακόμα λίθος με ζεύγος εγχάρακτων επιγραφών είχε εντοπιστεί κατά την ανασκαφική έρευνα της δεκαετίας του 1960 στο ΝΑ σκέλος της οχύρωσης, πλησίον της κύριας πύλης (εικ. 11).⁸⁶

Έκδ.: Μαστροκώστας 1965:113- 1966a:130 (Rizakis 2008:80, αρ. 21).

7. Επιγραφικό χάραγμα στην άνω αριστερή γωνία της ΝΑ όψης γωνιαίου λίθου, διαστάσεων 1,05x1,93x0,73μ., στο ΝΑ σκέλος της οχύρωσης, αριστερά της κύριας πύλης ως προς τον εισερχόμενο (εικ. 12, σχ. 7). Η επιγραφή έχει συνολικό μήκος 0,49μ. επί του λίθου.

Ύψ. γραμμ.: 0,055-0,065μ.

Τέλη 4ου-3ος αι. π.Χ.

Λέωνος.

Το όνομα Λέων είναι πολύ κοινό, με ευρεία χρονική και γεωγραφική διασπορά.⁸⁷ Η ακατέργαστη μορφή και η διάβρωση του λίθου έχει επηρεάσει τη χάραξη των γραμμάτων, η οποία είναι πολύ πρόχειρη, αποτελούμενη από μικρές επάλληλες κρούσεις. Το δεξί κάθετο στέλεχος του Ν και το αριστερό τόξο του Ο δεν διακρίνονται πλέον, ωστόσο, ταυτίζονται με ασφάλεια. Αντίθετα, πολύ δύσκολα αναγνωρίζεται το Σ, το οποίο έχει εξαρχής χαραχτεί αμελώς πάνω σε αποκεκρουμένη και ως εκ τούτου ανώμαλη επιφάνεια του λίθου. Πάνω από το Λ διακρίνεται επάλληλη οξεία γωνία, η οποία δεν μπορεί να αποδοθεί σε φυσικά αίτια. Πρόκειται ενδεχομένως για μια πρώτη απότειρα χάραξης του ίδιου ονόματος, που εγκαταλείφθηκε για να επαναληφθεί χαμηλότερα. Η επιγραφή χρονολογείται βάσει του σχήματος των γραμμάτων.⁸⁸

8. Χάραγμα στο μέσον περίπου της ΝΑ όψης του ίδιου λίθου με την επιγραφή υπ' αρ. 7 (εικ. 13, σχ. 7). Έχει συνολικό μήκος 0,085μ.

Ύψ. γραμμ.: 0,034μ.

84. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η θέση ανάταξης των λίθων είναι τυχαία. Έτσι, είναι πιθανό κάποιες από τις επιγραφές να συνέχιζαν σε λίθους που δεν διασώθηκαν ή δεν εντοπίστηκαν.

85. H C. Taylor (2011:97-99) επισημαίνει ότι τα graffiti προκαλούν την ανταπόκριση του αναγνώστη με τη χάραξη ενός αντίστοιχου graffiti και τη συνακόλουθη συσσώρευση παρόμοιων χαραγμάτων σε ένα μέρος. Πρβλ. Baird 2011:56. Το ίδιο φαινόμενο, άλλωστε, παρατηρείται και σήμερα, π.χ. σε τοίχους δημοσίων WC.

86. Δυσδιάκριτα ίχνη χάραξης εντοπίστηκαν και στην άνω αριστερή γωνία της ΒΑ όψης του ίδιου γωνιόλιθου.

87. Απαντά και στην Αχαΐα LGPN IIIA, s.v.

88. Ο Μαστροκώστας την χρονολογεί με ερωτηματικό στον 3ο αι. π.Χ. (1965:113- 1966a:130).

α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

NIK

Τα σωζόμενα γράμματα αποτελούν πολύ κοινό στοιχείο γυναικείου ή ανδρικού ονόματος.⁸⁹ Η χάραξη έχει γίνει με λεπτό εργαλείο και είναι ορχή, αλλά πολύ επιμελημένη. Το σταθερό ύψος των γραμμάτων και το ανισοσκελές Ν χρονολογούν την επιγραφή στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁹⁰

Σχολιασμός

Ο Ευθ. Μαστροκώστας είχε διετυπώσει την άποψη ότι η επιγραφή υπ' αρ. 7 ήταν δίστιχη, αν και δεν μπόρεσε να διακρίνει περισσότερα γράμματα. Η προτεινόμενη συμπλήρωση ήρωος (Μαστροκώστας 1966a:130) δεν τεκμηριώνεται. Επιπλέον, ούτε η κατάταξή της στην ίδια κατηγορία με τις επιγραφές ερωτικού περιεχομένου, που εντοπίστηκαν αργότερα, φαίνεται πιθανή, καθώς η χοήση της γενικής πτώσης δεν συνάδει με τον τύπο των λοιπών ερωτικών χαραγμάτων του Τείχους Δυμαίων. Αντίθετα, θα μπορούσε να αποτελεί μια δήλωση κτήσης (Taylor 2011:106, σημ.7).⁹¹

Όσον αφορά στην επιγραφή υπ' αρ. 8, η καλή διατήρηση του λίθου στο συγκεκριμένο σημείο δεν δικαιολογεί την εξαφάνιση κάθε ίχνους άλλου γράμματος. Είτε λοιπόν δεν ολοκληρώθηκε η χάραξη, είτε πρόκειται για τη συντομογραφία ονόματος.⁹² Η μικρή έκταση του χαράγματος, καθώς και η πρωιμότερη χρονολόγησή του δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς το περιεχόμενό του, χωρίς να αποκλείεται μια ερμηνεία αντίστοιχη με την επιγραφή υπ' αρ. 7.⁹³

Η νεότερη επιγραφή

Κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στρατοπέδευσαν στο Τείχος Δυμαίων μονάδες του Ιταλικού στρατού κατοχής, οι οποίες κατασκεύασαν μέσα στην οχύρωση πυροβολεία, αποθήκες και χώρους στρατωνισμού (Μαστροκώστας 1965:113-1966a:130). Σε κτίσμα πιθανώς αντίστοιχης χρήσης, το οποίο διατηρείται στο επίπεδο του δαπέδου, σώζεται ένα ακόμα χάραγμα. Στο τσιμεντένιο κατώφλι της εισόδου του χαράχτηκε η λέξη «Καλημέρα» με λατινικούς χαρακτήρες (Κολώνας 2008a:22-23).

Calimera

Η επιγραφή χαράχτηκε πάνω στο νωπό τσιμέντο με αιχμηρό αντικείμενο, προφανώς από τους Ιταλούς στρατιώτες, που κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα είχαν μάθει μερικές βασικές Ελληνικές λέξεις, όχι όμως και την Ελληνική γραφή.

89. Bλ. Bechtel 1917:330-335.

90. Ο Μαστροκώστας (1965:113-1966a:130) χρονολογεί την επιγραφή στον 4ο αι. π.Χ.

91. Η χοήση της γενικής πτώσης συνηθίζεται σε περιπτώσεις χάραξης του ονόματος του ίδιου του τεχνίτη (Guarducci 1974:382), αλλά και για την κατοχύρωση της θέσης από επαγγελματίες που δραστηριοποιούνταν στο συγκεκριμένο χώρο (Πετράκος 1999:154-155).

92. Bλ. Guarducci 1974:382.

93. Bλ. σημ. 85.

Συμπεράσματα

Η ερμηνεία των επιγραφικών χαραγμάτων καθίσταται πολλές φορές δύσκολη, καθώς στην πλειονότητά τους δεν εντάσσονται σε ένα αρχαιολογικό σύνολο, αλλά υπάρχουν αυτόνομα. Στην περίπτωση του Τείχους Δυμαίων, ωστόσο, οι ιστορικές πηγές, που αναφέρουν την Αχαϊκή ακρόπολη ως κέντρο σημαντικών μαχών κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους, σε συνδυασμό με τη χρονολόγηση των επιγραφών, καθώς και τα αρχαιολογικά δεδομένα, εντάσσουν την ερμηνεία των χαραγμάτων σε ένα ενιαίο σύνολο.

Υπό αυτή τη σκοπιά οι επιγραφές του Τείχους Δυμαίων, παρά τον μικρό αριθμό τους, παρέχουν τεκμήρια για το κοινωνικό και μορφωτικό υπόβαθρο εκείνων που τα έγραψαν, τις ερωτικές προτιμήσεις τους, τους συναισθηματικούς δεσμούς τους, αλλά και τις θεότητες που λάτρευαν, αν βεβαίως γίνει δεκτό ότι τα ίδια πρόσωπα χάραξαν τα ονόματα των θεοτήτων και κάποια από τα ερωτικά χαράγματα.

Το Τείχος Δυμαίων βρέθηκε στο επίκεντρο μαχών και συγκρούσεων και οι επιγραφές αντανακλούν στιγμές που έζησαν εκεί οι στρατιωτικές φρουρές. Στις πέτρες πάνω από το βωμό διαβάζουμε την έκδηλη αγωνία των στρατιωτών πριν από τη μάχη, καθώς αποθέτουν τις ελπίδες τους στους θεούς, αλλά και τη γεμάτη ευγνωμοσύνη ανακούφιση που συνόδευε τις θυσίες τους μετά από την ασφαλή επιστροφή τους. Αντίθετα, στα ερωτικά graffiti πέριξ της κύριας πύλης ζωγραφίζεται η ορατώνη των φρουρών κατά τις ατελείωτες ώρες περιπολίας, τις οποίες γλύκαινε η ανάμνηση των ερωμένων τους. Αποτυπώνεται η σχέση μεταξύ των μελών μιας αλειστής κοινωνικής ομάδας και ζωντανεύει η εικόνα των στρατιωτών, που ξαπλωμένοι στο έδαφος περνούσαν την ώρα τους ατενίζοντας τον ανοιχτό ορίζοντα και μιλώντας για τους έρωτές τους. Μόνο λίγοι αιώνες τους χωρίζουν από τους Ιταλούς στρατιώτες, που θέλησαν κι αυτοί να μνημονεύσουν την παρουσία τους στο Τείχος Δυμαίων με μια «καλημέρα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baird, J.A. 2011. The Graffiti of Dura-Europos. A Contextual Approach, στον τόμο J.A. Baird και C. Taylor (επμ.), *Ancient Graffiti in Context*, New York: 49-68.
- Barrelet, M.T. 1955. Les déesses armées et ailées: Inanna-Istar, *Syria* 32: 222-260.
- Beazley, J. D. 1956. *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford: Clarendon Press.
- _____, 1963. *Attic Red-Figure Vase-Painters*, 2nd ed., Oxford: Clarendon Press.
- _____, 1971. *Paralipomena: Additions to Attic black-figure vase-painters and to Attic red-figure vase-painters*, 2nd ed., Oxford: Clarendon Press.
- Bechtel, F. 1917. *Die Historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle a.d.S.: M. Niemeyer.
- Brenne, S. 2000. Indices zu Kalos-Namen, *Tyche* 15: 31-53.
- Budin, S. L. 2010. Aphrodite Enoplion, στον τόμο A.C. Smith και S. Pickup (επμ.), *Brill's Companion to Aphrodite*, Leiden: E.J. Brill: 79-112.
- Buffière, F. 1980. *Eros adolescente. La pédérastie dans la Grèce antique*, Paris.
- Burkert, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφρ. N. Μπεζαντάκος & A. Αβαγιανού, Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσα.
- Burn, L. 1983. *Beazley Addenda: Additional References to ABV, ARV ((+2)), and Paralipomena*, Oxford: Oxford University Press.
- Bursian, E. 1868. *Geographie von Griechenland* II, Leipzig.
- Charitonidis, S. 1960. Ιερόν Πύλης, *AM* 75: 1-3.
- Cook, R. M. 1997. *Greek Painted Pottery*, 4th ed., London - New York.
- Couliè, A. 1998. Nouvelles inscriptions érotiques à Thasos, *BCH* 122.2: 445-453.
- Daux, G. 1965. Chronique de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1964, *BCH* 89.2: 683-1008.
- De Lasseur, P. 1919. *Les déesses armées dans l'art classique grec et leurs origines orientales*, Paris: Librairie Hachette.
- Demakopoulou, K. και N. Divari-Valakou, 2001. Evidence for Cult Practice at Midea: Figures, figurines and ritual Objects, στον τόμο R. Laffineur & R. Hägg (επμ.), *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 22, Liège/Austin: 181-191.
- Dornseiff, F. και B. Hansen 1978. *Reverse-Lexicon of Greek Proper-Names, Rückläufiges Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, Chicago.
- Dover, K. J. 1990. *Η Ομοφυλοφιλία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Π. Χιωτέλλη, Αθήνα.
- Farnell, L. R. 1896-1909. *The Cults of the Greek States*, vol. I-V, Oxford.
- Flemberg, J. 1991. Venus armata. Studien zur bewaffneten Aphrodite in der griechisch-römischen Kunst, *Acta Atheniensis* 8, 10, Stockholm.
- _____, 1995. The transformations of the armed Aphrodite, στον τόμο B. Berggreen και N. Marinatos (εκδ.), *Greece and Gender: Papers from the Norwegian Institute at Athens* 2, Bergen: 109-122.
- Frontisi-Ducroux, F. 1998. Kalé: le féminin facultative, *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens* 13: 173-185.
- Garlan, Y. και O. Masson 1982. Les acclamations pédérastiques de Kalami (Thasos), *BCH* 106: 3-21.
- Gonzales, M. 2004. *Cult and sanctuaries of Ares and Enyalios: a survey of the literary, epigraphic and archaeological evidence*, Ph.D. diss., University of Berkeley, California.
- _____, 2008. New observations on the Lyndian Cult-Tax for Enyalios ("SEG" 4.171), *ZPE* 166: 121-134.
- Graf, F. 1984. Women, war and warlike divinities, *ZPE* 55: 245-254.
- Grandjean, Y. και D. Knoepfler 1973. Thasos. II - La porte du Silène, *BCH* 97.2: 548-558.
- Grandjean, Y. και F. Salviat 1993. Thasos. 2 - Le rempart, *BCH* 117.2: 652-8.
- Guarducci, M. 1974. *Epigrafia Greca* III, Roma.
- Herbillon, J. 1929. *Les cultes de Patras, Avec une Prosopographie Patréenne*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hope Simpson, R. και O.T.P.K. Dickinson 1979. A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, vol. I: The Mainland and the Islands, *SIMA* 52, Göteborg.
- Iakovidis, S. 1983. Late Helladic Citadels on Mainland Greece, *Monumenta Graeca e Romana* 4, Leiden: Brill.
- _____, 1999. Late Helladic Fortifications, στον τόμο R. Laffineur (επμ.), *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze*. Actes de la 7^η Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998, (*Aegaeum* 19), Liège: 199 - 203.
- Immerwahr, H. R. 1990. *Attic script. A survey*, Oxford.

- Inglese, A. 2008. *Thera Arcaica. Le iscrizioni rupestri dell' agora degli dei*, Tivoli, Rome: Edizioni Tored.
- Jameson, M. 1993. Sacrifice before battle, στον τόμο V.D. Hanson (επμ.), *Hoplites*, New York.
- Kilmer, M. 1993. In search of the Wild Kalos-Name, *Echos du Monde Classique/Classical Views* 37: 173-199.
- Kruschwitz, P. 2010. Writing on trees: Restoring a lost facet of the Graeco-Roman Epigraphic Habit, *ZPE* 173: 45-62.
- Lafond, Y. 1991. Artémis en Achaie, *REG* 104, fasc. 497-499 (juillet - décembre 1991): 410-433.
- Lang, M. 1976. *Graffiti and Dipinti, The Athenian Agora* 21, Princeton.
- Langdon, M. 2004. Hymettiana V: A Willing Καταπύγον, *ZPE* 148: 201-206.
- Langner, M. 2001. Antike Graffitizeichnungen. Motive, Gestaltung und Bedeutung, *Palilia* 11, Wiesbaden.
- Lissarrague, F. 1999. Publicity and performance: kalos inscriptions in Attic vase-painting, στον τόμο S. Godhill και R. Osborne (επμ.), *Performance, Culture and Athenian Democracy*, Cambridge: 359-373.
- Loader, N.C. 1998. Building in Cyclopean Masonry with special reference to the Mycenaean Fortifications on Mainland Greece, *SIMA PB* 148, Göteborg.
- Lonis, R. 1979. *Guerre et religion en Grèce à l'époque classique. Recherches sur les rites, les dieux, l'ideologie de la victoire*, Paris.
- Miller, S. 1979. Excavations at Nemea 1978, *Hesperia* 48: 73-103.
- _____, 2001. *Excavations at Nemea II: the Early Hellenistic Stadium*, Berkeley (California).
- Morgan, C. 2002. Ethnicity: the example of Achaia, στον τόμο E. Greco (επμ.), *Gli Achei e l' identità etnica degli Achei d' occidente*, Atti del convegno internazionale di studi, Paestum 23-25 febbraio 2001, *Tekmeria* 3, Paestum-Atene: 95-116.
- Moschos, I. 2009. Evidence of social re-organization and reconstruction in Late Helladic IIIC Achaea and modes of contacts and exchange via the Ionian and Adriatic Sea, στον τόμο E. Borgna και P. Càssola Guida (επμ.), *Dall' Egeo all' Adriatico: Organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a.C.)*, Atti del Seminario internazionale (Udine, 1-2 dicembre 2006), Studi e ricerche di protostoria mediterranea, Roma.
- Müller, K. 1930. *Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts*, III, Die Architektur der Burg und des Palastes, Augsburg.
- Muller, A. και D. Mulliez 1983. Thasos. 2. Terrain Valma. 2. États antérieurs à la maison paléochrétienne, *BCH* 107.2 : 865-867.
- Mussche, H.F., J. Bingen, J. Servais, R. Paepe, H. Bussers και H. Gasche 1971. *Thorikos 1968. Rapport préliminaire sur la cinquième campagne de fouilles*, Bruxelles.
- Nilsson, M. P. 1967. *Geschichte der griechischen Religion, Band I. Die Religionen Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft* (Handbuch der Altertumswissenschaft 5.2.1)³, München.
- Osanna, M. 1996. *Sanctuari e culti dell' Acaia antica*, Perugia.
- Palmer, L.R. 1981. Some new Minoan-Mycenaean Gods, *Innsbrucker Beiträge zur Sprach-wissenschaft, Vorträge und kleine Schriften* 26: 5-20.
- Papadopoulos, Th. J. 1978-9. Mycenaean Achaea, *SIMA* 55, Göteborg.
- Pelekidis, Ch. 1962. *Histoire de l' Ephébie Attique des origines à 31 avant Jesus-Christ*, Paris.
- Petrochilos, N. 2008. Graffiti du Gymnase d' Andros, *BCH* 132: 403-426.
- Philippart, H. 1933. *Collections de Céramique grecque en Italie II*. Paris: Les Belles Lettres.
- Pirrene-Delforge, V. 1994. L' Aphrodite grecque. Contribution à l' étude de ses cultes et de sa personnalité dans le panthéon archaïque et classique, *Kernos*, Suppl. 4, Athènes - Liège.
- Rea, J. R. 1979. ΕΠΙΤΟΙΧΟΓΡΑΦΟΣ, *ZPE* 36: 309-310.
- Reilly, J. 1989. Many Brides: "Mistress and Maid" on Athenian Lekythoi, *Hesperia* 58: 411-444.
- Rizakis, A. D. 1995. *Achaie I. Sources Textuelles et histoire régionale*, (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 20), Athènes.
- _____, 1998. *Achaie II. La cité de Patras: Épigraphie et Histoire*, (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 25), Athènes.
- _____, 2008. *Achaie III. Les cités achéennes: Épigraphie et histoire*. (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 55), Athènes.
- Robinson, D. M. και E. J. Fluck 1937. *A study of Greek Love-Names*, Baltimore.
- Servais, J. 1980. Les deux sanctuaires, Aliki I, *Etudes Thasiennes* 9: 46-49.
- Shapiro, H. A. 1981. Courtship scenes in Attic Vase-Painting, *AJA* 85.2:133-143.
- _____, 1987. Kalos Inscriptions with Patronymic, *ZPE* 68: 107-118.
- Slater, N. W. 1999. The Vase as Ventiloquist: Kalos-inscriptions and the Culture of Fame, στον τόμο E. Anne Mackay (επμ.), *Signs of Orality: The Oral Tradition and its Influence in the Greek and Roman World*, Leiden: Brill, 143-161.
- Sokolowski, F. 1962. *Lois sacrée des cités grecques: Supplément*, Paris.

- Taylor, C. 2011. Graffiti and the Epigraphic Habit. Creating Communities and Writing Alternate Histories in Classical Attica, στον τόμο J.A. Baird και C. Taylor (επμ.), *Ancient Graffiti in Context*, New York: 90-109.
- Ventris, M. και J. Chadwick 1973. *Documents in Mycenaean Greek*². Cambridge.
- Vernant, J.-P. 1988. Artémis et le sacrifice préliminaire au combat, *REG* 101, fasc. 482-484 (juillet-décembre 1988): 221-239.
- Vidal-Naquet, P. 1981. *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Paris: Éditions La Découverte.
- Vollgraff, W. 1934. Une offrande à Enyalios, *BCH* 58: 138-156.
- Wachter, R. 2001. *Non-Attic Greek Vase Inscriptions*, Oxford.
- Γκαζής, Μ. 2010. Η προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων. Σε αναζήτηση ταυτότητας, στον τόμο Ν. Μεδούση, Ε. Στεφανή και Μ. Νικολαΐδου (επμ.), *Ίσις: Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Α. Πιλάλη-Παπαστεφίου από τους μαθητές της στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*: 237-255.
- Κολώνας, Λ. 1998. Ακρόπολη Τείχους Δυμαίων, *Αρχ. Δελτ.* 53, Β', Χρονικά: 287-288, πάν. 110.
- _____, 2006. Το Έργο της Επιτροπής Προστασίας, Έρευνας και Ανάδειξης Προϊστορικών Εγκαταστάσεων της Επαρχίας Πατρών: α) Τείχος Δυμαίων, β) Μυκηναϊκά Νεκροταφεία, στον τόμο Β. Λαμπτινούδακης, Λ. Κολώνας, Στ. Σίνος, Χ. Μπούρας και Η. Κόλλιας (επμ.), *To Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΥΠΠΟ - ΤΔΠΕΑΕ, Αθήνα: 219-221, εικ. 7-12.
- _____, 2008α. *Τείχος Δυμαίων*, Αθήνα: ΥΠΠΟ - ΤΔΠΕΑΕ.
- _____, 2008β. Το Έργο της Επιτροπής για την Προστασία, Έρευνα και Ανάδειξη των προϊστορικών εγκαταστάσεων της επαρχίας Πατρών, στον τόμο *Συντήρηση, Αναστήλωση, Ανάδειξη. To Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών*, ΥΠΠΟ - ΤΔΠΕΑΕ, Αθήνα: 83-87.
- _____, 2012. Τείχος Δυμαίων, στον τόμο Α. Βλαχόπουλος (επμ.), *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα: 356-359.
- Κολώνας, Λ. και Μ. Γκαζής 1999. Άραξος, Τείχος Δυμαίων, *Αρχ. Δελτ.* 54, Β', Χρον.: 279-280.
- Κοιτζάς, Χ. 1997. Ευτυχία καλή. Στοιχεία για τα ευετηριακά έθιμα των Αρχαίων, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 65 (Δεκέμβριος 1997): 74-80.
- Μαστροκώστας, Ε. 1965. Ανασκαφή Τείχους Δυμαίων, *Αρχ. Δελτ.* 18 (1963), Β1', Χρον.: 111-114.
- _____, 1966α. Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1962*: 127-133.
- _____, 1966β. Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1963*: 93-98.
- _____, 1966γ. Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1964*: 60-67.
- _____, 1966δ. Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *Αρχ. Δελτ.* 19 (1964), Β2', Χρον.: 187-190.
- _____, 1967α. Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *ΠΑΕ 1965*: 121-136.
- _____, 1967β. Ανασκαφή του Τείχους Δυμαίων, *Αρχ. Δελτ.* 20 (1965), Β2', Χρον.: 224-227.
- Ματθαίου, Α. 2016. Χαρμίδην τουτονί... τον καλόν γενόμενον, *GRAMMATEION* 5: 5-9.
- Μενδώνη, Λ. 1990. Addenda et corrigenda ad inscriptiones Ceae, (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 10), Αθήνα: 287-307.
- Ορλάνδος, Α. 1963. Τείχος Δυμαίων, *To Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1962*: 171-175.
- _____, 1964. Τείχος Δυμαίων, *To Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1963*: 186-191.
- _____, 1966. Τείχος Δυμαίων, *To Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1965*: 94-105.
- _____, 1967. Τείχος Δυμαίων, *To Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1966*: 156-165.
- Πετράκος, Β. 1999. *O Δήμος των Ραμνούντος II. Οι επαγγαφές*, Αθήνα.
- Ριζάκης, Α.Δ. 2000. Το λατρευτικόν πάνθεον της αρχαίας Δύμης: θεοί και ήρωες, στον τόμο A.D. Rizakis (επμ.), *Paysages d'Achaïe II, Dymé et son territoire*, (*ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 29): 123-138.
- _____, 2009. Αργολικές Λατρείες στην Αχαΐα. Η θρησκεία ως μέσον πολιτικής επιρροής και αναζήτησης ταυτότητας, στον τόμο Σ. Δρούγου, Δ. Ευγενίδου, Χ. Κοιτζάς, Ν. Καλτσάς, Β. Πέννα, Η. Τσούστη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου και Ε. Ράλλη (επμ.), *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουρκάτσογλου*, Αθήνα: ΥΠΠΟ, 505-511.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε., Λ. Μενδώνη και Τ.-Μ. Πανάγου 2009. *Καρθαία. Έλαχύνωτον στέρνον χθονός*, Αθήνα.

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

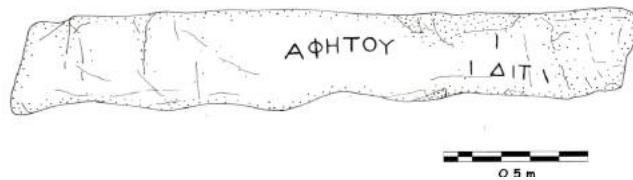
Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του Τείχους Δυμαίων (© ΕΦΑ Αχαΐας).

Εικ. 2. Αποψη της κύριας πύλης και της προέκτασης του ΒΑ σκέλους της οχύρωσης από ΝΔ. Με βέλη επισημαίνεται η θέση των θεωνυμιών επιγραφών υπ' αρ. 1 (2.1.1) και υπ' αρ. 2 (2.1.2) πάνω από το βωμό (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

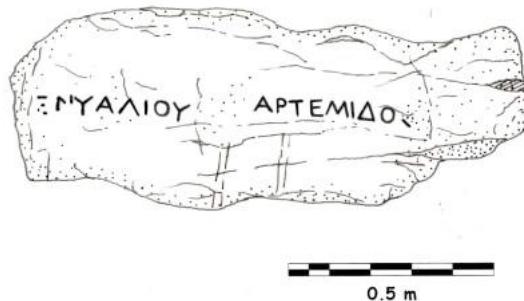
Εικ. 3. Η επιγραφή υπ' αρ. 1 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Σχ. 1. Η επιγραφή υπ' αρ. 1.

Εικ. 4. Η επιγραφή υπ' αρ. 2 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Σχ. 2. Η επιγραφή υπ' αρ. 2.

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

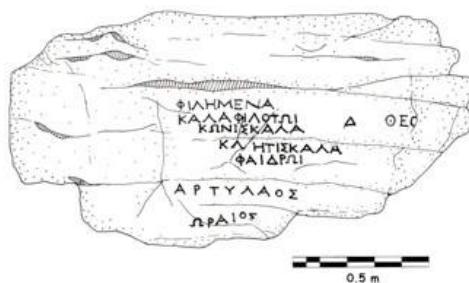
Εικ. 5. Η θέση ανάταξης των επιγραφών υπ' αρ. 3 (3.1.1), 4 (3.1.2) και 5 (3.1.3) στο ΝΑ σκέλος της οχύρωσης και στην «πυργόσχημη» κατασκευή εξωτερικά της κύριας πύλης (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Εικ. 6. Η θέση της επιγραφής υπ' αρ. 6 (3.1.4) στη βάση της ΝΑ πλευράς της μυκηναϊκής «πυργόσχημης» κατασκευής (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Εικ. 7. Η επιγραφή υπ' αρ. 3 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Σχ. 3. Η επιγραφή υπ' αρ. 3.

Εικ. 8. Η επιγραφή υπ' αρ. 4 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

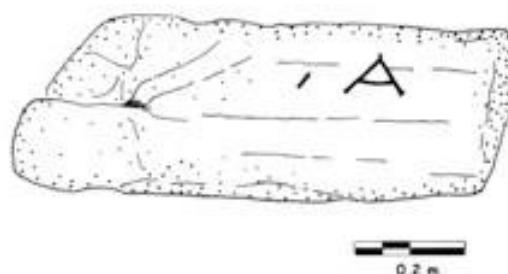

Σχ. 4. Η επιγραφή υπ' αρ. 4.

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

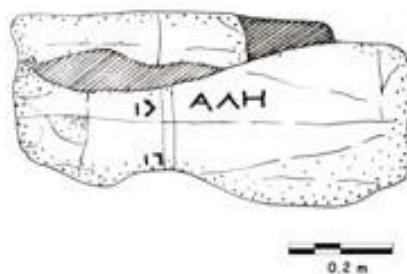
Εικ. 9. Η επιγραφή υπ' αρ. 5 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Σχ. 5. Η επιγραφή υπ' αρ. 5.

Εικ. 10. Η επιγραφή υπ' αρ. 6 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Σχ. 6. Η επιγραφή υπ' αρ. 6.

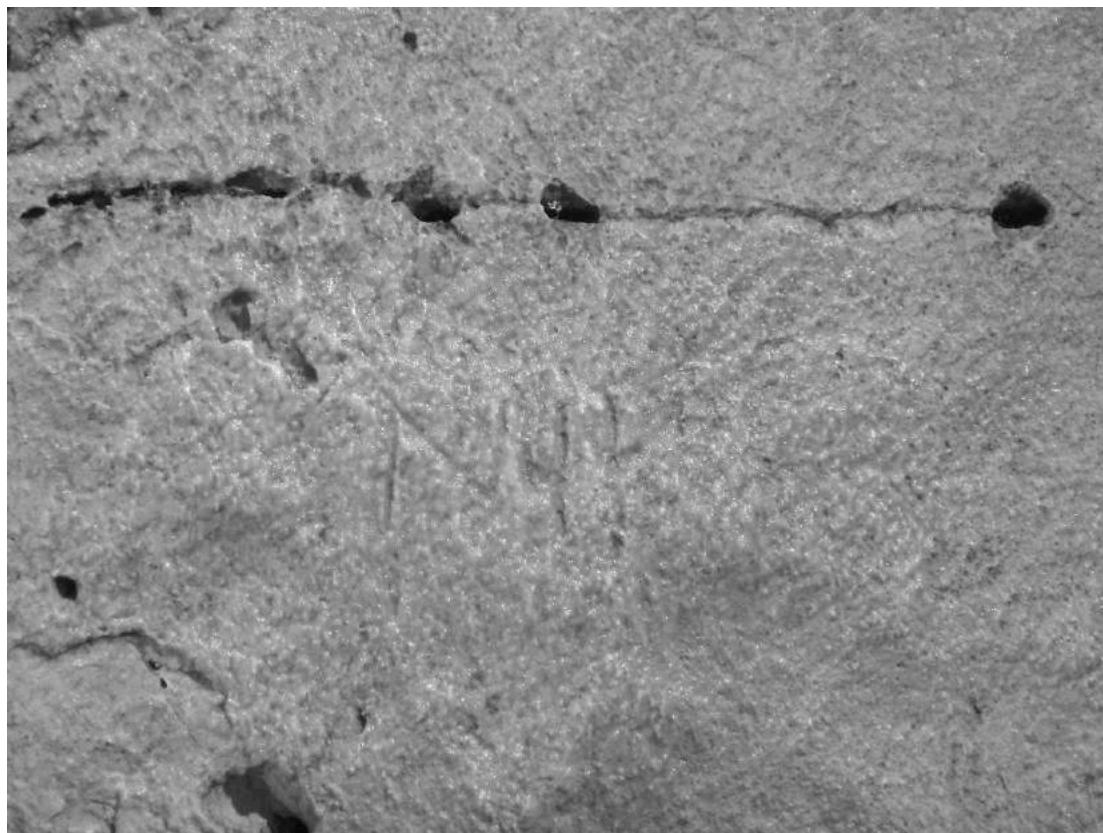

Εικ. 11. Η θέση των επιγραφών υπ' αρ. 7 (4.1.1) και 8 (4.1.2) στο ΝΑ σκέλος της οχύρωσης, παραπλεύρως της κύριας πύλης (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

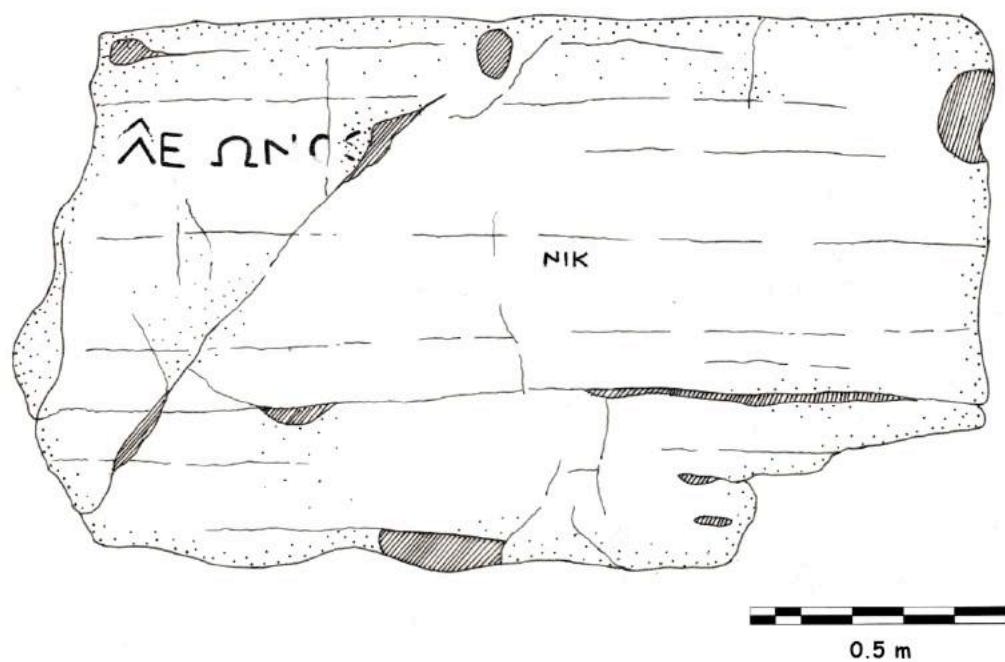

Εικ. 12. Η επιγραφή υπ' αρ. 7 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Θεοί και Άνθρωποι στο Τείχος Δυμαίων. Επιγραφές ιστορικών χρόνων σε μια προϊστορική οχύρωση

Εικ. 13. Η επιγραφή υπ' αρ. 8 (Φωτ.: Κ. Σούρα © ΕΦΑ Αχαΐας).

Σχ. 7. Οι επιγραφές υπ' αρ. 7 και 8.